

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	9
<i>Розділ 1. Поява Великого Шовкового шляху</i>	16
<i>Розділ 2. Шлях релігій</i>	41
<i>Розділ 3. Шлях до Християнського Сходу</i>	59
<i>Розділ 4. Шлях до революції</i>	77
<i>Розділ 5. Шлях до згоди</i>	93
<i>Розділ 6. Шлях хутра</i>	115
<i>Розділ 7. Шлях рабів</i>	129
<i>Розділ 8. Шлях до раю</i>	148
<i>Розділ 9. Шлях до пекла</i>	170
<i>Розділ 10. Шлях смерті й спустошення</i>	187
<i>Розділ 11. Шлях золота</i>	214
<i>Розділ 12. Шлях срібла</i>	232
<i>Розділ 13. Шлях до Північної Європи</i>	255
<i>Розділ 14. Шлях до імперії</i>	276
<i>Розділ 15. Шлях до кризи</i>	292
<i>Розділ 16. Шлях до війни</i>	306
<i>Розділ 17. Шлях «чорного золота»</i>	334
<i>Розділ 18. Шлях до компромісу</i>	354
<i>Розділ 19. Шлях до хліба</i>	370
<i>Розділ 20. Шлях до геноциду</i>	390
<i>Розділ 21. Шлях Холодної війни</i>	411
<i>Розділ 22. Американський Шовковий шлях</i>	432

<i>Розділ 23. Шлях протистояння наддержав</i>	451
<i>Розділ 24. Шлях до катастрофи</i>	471
<i>Розділ 25. Шлях до трагедії</i>	502
<i>Підсумки. Новий Великий Шовковий шлях</i>	523
<i>Подяки</i>	538
<i>Примітки</i>	541

Шлях до війни

У другій половині XIX століття російська впевненість, ба навіть зухвалість, швидко зростала. Вже невдовзі імперія взялася за анулювання чорноморських статей Паризького миру. Один за одним урядові кабінети Європи тихцем вдавалося переконати підтримати перегляд цього договору в цілому й особливо — вилучення конкретних статей. Більшість із них особливо навіть не опиралися. Було лише одне виключення: Лондон. Взимку 1870 року в розпорядження петербурзької преси потрапила копія представленого британському уряду документа з пропозицією відмовитися від певних статей договору разом з інформацією про те, що цю пропозицію категорично відкинули в Лондоні. У Росії прихильно сприйняли зусилля князя Горчакова форсувати цю справу, в британській пресі вони ж викликали бурхливий гнів¹²²⁷.

Позицію журналу *Spectator* можна вважати типовою. Це були шок і обурення. Видання заявило, що спроби Росії переглянути угоду були диявольськими: «Світ ще не бачив зухвалішого й відвертішого виклику європейському праву, міжнародній моралі й британській політиці, ніж ця російська пропозиція»¹²²⁸. Заклик відмовитися від статей цього договору переконав декого, що війни не можна уникнути, й Британія не має іншого вибору, окрім як використати силу заради збереження обмежень для Росії. У листі до *Times* Джон Стюарт Міллер писав, що ця реакція — жахлива. Дії росіян, можливо, провокативні, але вони не мають призвести до збройного конфлікту. Навіть королева Вікторія погоджувалася з цим. Вона надіслала телеграму своєму міністрові закордонних справ лорду Гренвілю: «Чи можна якось натякнути провідним журналам, що тут варто утриматися від пробудження духу війни?»¹²²⁹

Значну тривогу викликало не так занепокоєння через Чорне море, як загальна стурбованість тим, що Росія грала своїми дедалі потужнішими м'язами. Враховуючи неможливість застосування військової сили й загалом маючи на руках слабкі карти, Британія не мала

іншого виходу, окрім як піти на поступки. Це викликало різкі перепалки в Палаті громад між прем'єр-міністром Вільямом Гладстоном і харизматичним Бенджаміном Дізраелі. Росія отримала те, чого так прагнула, а саме — свободу діяти на чорноморському узбережжі на власний розсуд, дислокуючи військові кораблі в портах Криму та інших місцях на північному березі Чорного моря. За словами одного британського очевидця, в Петербурзі ці новини зустріли з ейфорією й представляли як «тріумф» Росії. Цар Олександр II, який, «як кажуть, аж нетямився з радості», звелів співати християнський гімн «Тебе, Бога, хвалимо» в церкві Зимового палацу, а потім пішов в Петропавлівській собор молитися «протягом певного часу з явними глибокими почуттями»¹²³⁰.

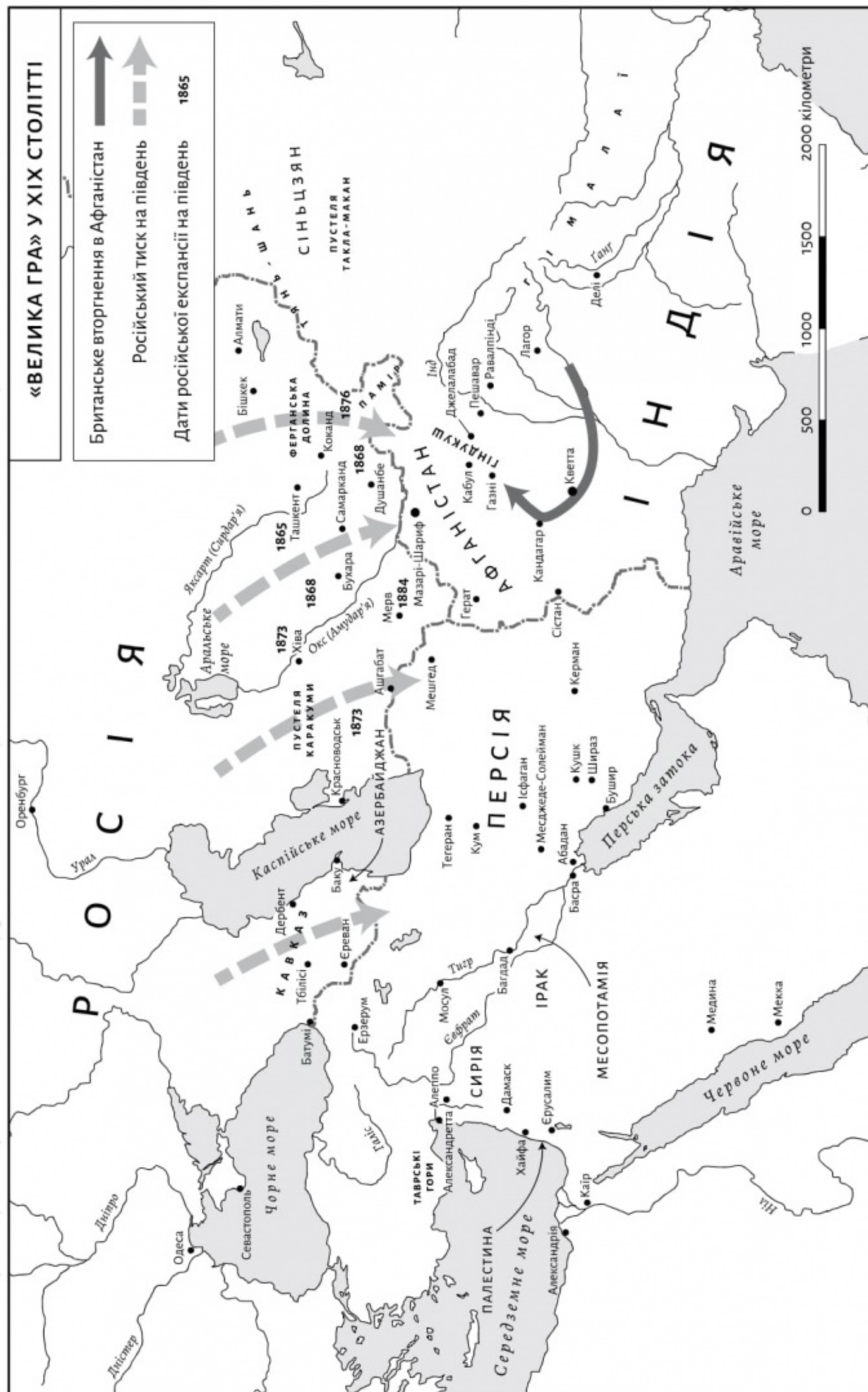
Британія не змогла перетворити свою економічну силу на політико-дипломатичний успіх. Незабаром настав час для інших підходів. Однією з тем для дискусій став титул британських правителів. Враховуючи розмір і поширення домініонів, регіонів, народів і місцевостей, які підпорядковувалися британському суверену, з'явилася пропозиція підвищити титул монарха з королівського до імператорського. Ця косметична зміна викликала запеклі дебати в обох палатах парламенту: традиціоналістів жахала ідея зміни звань, титулів і назв, які зберігалися століттями. Лорд Гренвіль заявив Палаті лордів, що королі мали верховну владу над підлеглими правителями, тож оновлювати титул суверена нема сенсу. «Поважні Лорди, якщо йдеться про гідність Її Величності, то жодне ймення не здатне вражати уяву сильніше, ніж Вікторія, королева Великої Британії та Ірландії», — промовив він. Саме так слід називати суверена¹²³¹.

Але проблемою були Росія і цар. Навіть якщо забути про покликання на Римську імперію (слово «цар» — скорочення від «цезар»), в повному титулі царя, який використовувався в офіційному листуванні та інших урочистих випадках, містився детальний і довгий список територій, над якими владарював цей монарх. У середині 1870-х років Дізраелі, тоді вже будучи прем'єром, підкреслив у парламенті, що титул, вищий за королівський, допоможе вселити впевненість у серця мешканців Індії, які вже занепокоїлися через російське просування в Центральній Азії. Королева Вікторія погодилася з таким підходом. Вона написала Дізраелі, що «атакувати Росію з Індії — це правильний шлях», а також, що оновлення титулу може допомогти зосередити відданість її підданих в Індії¹²³².

Деякі парламентарі не були переконані в необхідності конкурувати в такий спосіб. Один член парламенту заявив, мовляв, ми, британці, «правимо в Індії вже сотню років» і ми не настільки невпевнені в собі, щоб потребувати зміни титулу королеви виключно «для того, щоб зрівняти наших суверенів із російськими імператорами?»¹²³³ Інші, втім, підкреслювали значні зміни в ситуації на Сході, затято наголошуючи, що «панування британців на Індостані має тривати» й тому «не можна віддавати жодної частини цих територій». Той факт, що кордони Росії були всього в кількох днях маршу від володінь Її Величності в Індії викликав глибоку тривогу¹²³⁴. Після запеклих парламентських дебатів 1876 року було ухвалено закон, який проголошував Вікторію не лише королевою (її коронували майже за чотири десятиліття до того), а й імператрицею. Їй сподобалося: на Різдво вона відправила Дізраелі листівку, підписану «Victoria, Regina et Imperatrix» — Вікторія, королева й імператриця¹²³⁵.

Такі нібито поверхові кроки доповнювалися більш практичними заходами у дедалі більш напруженій обстановці, коли британці постійно переживали, як би не поступитися супернику. І Британія, і Росія стали буквально одержимі організацією мереж, щоб шпигувати одна за одною, привернути на свій бік місцеве населення й заприятелювати із впливовими людьми. Полковник Маклін з пенджабської кавалерії та Індійської політичної служби був одним із тих, кого направили для спостереження за подіями на прикордонні Персії, Індії та Афганістану в 1880-х роках. Він організував групи купців і диспетчерів місцевих телеграфних станцій і заохочував їх передавати інформацію про те, що діється в регіоні. Маклін сконцентрувався на мусульманському духівництві, даруючи їм шалі, килими, сигари й навіть перстні з діамантами — все, щоб продемонструвати місцевому населенню переваги співпраці з британцями. Він виправдовував ці хабарі, вважаючи їх способом підтримувати впливових друзів. Насправді це посилювало релігійну владу в проблемному регіоні, який був центром інтересу зовнішніх сил¹²³⁶.

Британці були справді стурбовані намірами й можливостями Росії та загрозою, яку становила її експансія в Центральній Азії для захисту Індії. У Лондоні почали говорити про військове протистояння з Росією. Дізраелі попередив королеву, щоб вона була готова дати дозвіл на відправку британських військ «до Перської затоки, а також імператриці Індії, можливо, доведеться наказати своїм арміям зачистити Центральну Азію від московитів і скинути їх в Каспійське море»¹²³⁷.

Влада була настільки нервовою, що віцекороль Індії лорд Літтон організував не одне, а два вторгнення в Афганістан у 1878–1880 роках, посадивши на трон в Кабулі маріонеткового правителя. Персію старанно улещували й переконували підписати Гератську конвенцію, в якій вона зобов'язувалася захищати Центральну Азію від наступу Росії. Це було непростим завданням, оскільки Персія мала власні інтереси в регіоні й зализувала рани після недавньої непомічної британської інтервенції, яка просунула інтереси Афганістану коштом Персії¹²³⁸. Тим часом почалося налагодження контактів за межами Кандагару, щоб мати кращу систему раннього оповіщення про будь-які російські ініціативи — військові чи інші¹²³⁹.

Старші офіцери витратили немало зусиль задля оцінки того, як можна впоратися з можливим російським вторгненням у Британську Індію. З кінця 1870-х років було підготовано низку звітів, які розглядали це питання в стратегічному вимірі: загалом визнавалося, що розбіжності й напруженість у відносинах з Росією на інших театрах можуть мати (і, ймовірно, матимуть) вплив на Схід. В одній доповідній записці розглядалися «заходи, яких треба буде вжити в Індії у разі, якщо Англія приєднається до Туреччини у війні проти Росії», під час російського вторгнення на Балкани 1877 року. В іншій, написаній в 1883 році, ставилося питання: «Чи можливе російське вторгнення в Індію?». Ще один документ, створений невдовзі, запитував: «Якими є вразливі точки Росії, і як останні події вплинули на нашу прикордонну політику в Індії?» Ознакою того, наскільки серйозно ставилися до таких питань, було призначення 1885 року автора цих звітів генерала-яструба сера Фредеріка (згодом лорда) Робертса головнокомандувачем в Індії¹²⁴⁰.

Не всі поділяли такий похмурий погляд на ситуацію в Азії навіть після того, як 1886 року британці отримали доступ до низки планів вторгнення, підготованих генералом Куропаткіним¹²⁴¹. Начальник військової розвідки Генрі Бракенбері вважав, що російська загроза була перебільшена — як стосовно бажання Росії напасти, так і стосовно готовності царських армій виконати такий наказ¹²⁴². Джордж Керзон, який тоді був ще молодим перспективним парламентарем і стипендіатом Коледжу всіх душ*, але вже протягом десяти років мав

* Надзвичайно престижний коледж Оксфордського університету, в якому можуть навчатися лише ті, хто вже має бакалаврський ступінь. Охочі складають дуже складні іспити, після чого мають шанс отримати семирічну стипендію. Її отримують один-два кандидати на рік, іноді — жоден.